

Тема 14. Культура України другої половини XVI– XIX ст.

Люблинська унія була дуже корисна для Польщі, яка дістала більшу частину укр. земель та можливість їх колонізувати. Простори укр. земель були відкриті для колонізації. Тут поширюються поль. держ. і культурні впливи.

Укр. землі в складі Корони Польської поділялися на воєводства: старі — Руське, Белзьке та Подільське, й нові — Волинське, Брацлавське, Київське та (в 1630-их рр.) Чернігівське (див. карта — мал. 329). На чолі воєводства стояв воєвода, який мав великі права, що робило його повним господарем воєводства. На терені нових воєводств зберігався Литовський Статут, суди попередньої доби й «руська мова» як урядова, хоч її почали поволі витискати поль. та латинська.

Після Люблинської унії відбуваються великі зміни в соціальній структурі укр. земель. Юридично вищий прошарок людности — «пани», магнати втратили своє привілейоване становище і зрівнялися в правах із шляхтою. Фактично, посідаючи великі маєтки й багатства, вони зберігали своє становище. Кн. Острозькі, напр., володіли значною частиною Волині, на їх землях було бл. 1 000 міст та сіл. Взагалі на Волині збереглося багато укр. великих родів, як князі Заславські, Збараські, Четвертинські, Вишневецькі та ін. Представники магнатських родин діставали уряди воєвод та каштелянів, що мали місце в сенаті, старост тощо.

Укр. шляхта була зрівняна в правах із поль. і прагнула закріпити своє привілейоване становище. Зі смертю короля Жигмонта-Августа припинилася династія Ягеллонів, і королів стали обирати на «елекційних» соймах. Під час обрання нового короля шляхта ставила кандидатів нові умови, які все більше обмежували королівську владу на користь шляхти. Шляхта була звільнена від усіх податків та повинностей, виключаючи «посполите рушення», яке скликалося в часи особливої небезпеки. Шляхта збиралася на провінціальні соймики, де обирала делегатів до сойму і суддів для земських судів, що були в кожному воєводстві.

В наслідок Люблинської унії шляхта обох держав, польської і литовської, здобула право володіти землями на території цілої Речі Посполитої. Це мало велике значення для поль. шляхти, яка негайно після унії почала посуватися на Україну. Поль. шляхта випрошує грамоти на т. зв. «пусті» землі. Була зроблена ревізія всіх «пустих» земель у воєводствах Волинському, Брацлавському, Подільському. Зокрема багато земель роздано королем Жигмонтом III Ваза (1583 — 1632) в подяку за обрання на поль. престол. На Україні виростали величезні лятифундії. Напр., вінницький староста Калиновський дістав пустелю «Уманщину» — майже всю півд. Київщину; Замойські, Потоцькі, Сенявські дістали землі на Брацлавщині, Конєцпольські — Чернігівщину та Поросся, Тишкевичі — Бердичівщину, Збараські — землі від Росі до Богу. З кінцем XVI ст. з'являються величезні маєтності Вишневецьких на Лівобережній Україні. Ці лятифундії набувають тим більшого значення, що в евр. економіці відбуваються великі зміни. В Зах. Європі XVI ст. розвиваються торгівля й промисловість, ростуть міста, при чому змінюється економіка цілих країн (напр., перетворення сільсько-господарської Іспанії на світову торговельно-колоніальну державу), а разом із збільшенням нехліборобського населення дуже зростають попит і ціни на с.-г. продукти. Україна стає одним з основних постачальників збіжжя для Зах. Європи. Вивіз пшениці через Іданськ, що наприкінці XV ст. складав щонайбільше 10 000 лаштів на рік, 1583 р. піднісся до 50 000, 1618 р. збільшився в 116 000, а 1648 р. досяг 129 000 лаштів. Така кон'юнктура робила сільське господарство на Україні все більша пошуктовим.

Під впливом Польщі змінюється побут шляхти. Суворий, напіввійськовий побут XIV — XV ст. перетворюється на розкішний: будуються великі палаци: в них відбуваються бучні бенкети; поширюється поль. вбрання, поль. звичаї, мова. Відбувається процес швидкої денаціоналізації вищих верств суспільства. Цьому чимало сприяли шлюбні зв'язки укр. шляхти з поль. Найбільший магнат Волині князь Василь-Костянтин Острозький ордушився з полькою Софією Тарновською, яка привезла з собою почет шляхтянок, поль. моди, розваги. За магнатами йшла середня шляхта. Сполощенню сприяли школи, які були в руках католицького духовництва, переважно єзуїтів.

На Україні поширювалася і поль. католицька пропаганда. Навіть в родині оборонця правос. віри кн. Василя-Костянтина Острозького прийняли католицизм його син і донька. Переходили на католицизм укр., білор. та литовські магнати: Слуцькі, Тишкевичі, Радзизили, Сапіги, Ходкевичі, Воловичі та багато ін.

Перенесення на Україну польс. порядків не сприяло поліпшенню становища міщан. В Польщі велася боротьба між шляхтою й міщанством, яке було усунене від політ. життя. Магдебурзьким правом користувалися майже виключно поляки та німці, а українці були обмежені в правах самоврядування. В деяких містах поза своїми дільницями вони не мали навіть права проходити з церковними процесіями вулицями, де жили поляки та німці.

Найбільше відбилася Люблинська унія на становищі селян. В Польщі вони давно вже втратили право на землю, право вільного переходу з місця на місце. В /438/ зв'язку з збільшенням попиту на хліб шляхта намагається збільшити прибутковість маєтків, насамперед коштом праці селян. Збільшується панщина, зростають грошові й натуральні повинності селян. Протягом XVI ст. в Галичині панщина збільшилася в 6 разів, на Волині в 1570-их рр. в багатьох місцях панщина сягала 3 днів на тиждень.

Інше становище було в півд.-сх. Україні. У величезних лятифундіях магнатів бракувало робочих рук. В них оголошують «слободи» — пільги від панщини та повинностей на 10-20 років, щоб притягти більше людей. Тікаючи від панщини з досить залюднених Галичини, Волині, півн. Київщини, люди йдуть на «слободи». Країна залюднюється з казковою швидкістю. Виростали сотні, тисячі нових сіл, містечок, міст. Проте проходили пільгові роки, і селяни мусили відбувати панщину та виконувати різні повинності. Залюднення слобід почалося відразу після Люблинської унії, а перші терміни слобід закінчувалися в 1580-их рр., і встановлення повинностей викликало обурення серед людей, які вже звикли до волі й неохоче приймали панщину, навіть тоді, коли вона була менш важка, ніж та, що була колись вдома. 1618 р., коли закінчилися пільгові роки в лятифундіях кн. Вишневецьких на Лівобережній Україні, майже половина селян подалася за кордон, до т. зв. »Дикого поля«. В ін. місцях почалася втеча на південь, за пороги Дніпра. Наприкінці XVI ст. починається низка сел. повстань проти польс. шляхти, в яких активну участь брали поселенці слобід.

Причин для незадоволення різних верств укр. суспільства було багато. Польс. уряд та польс. шляхта все зневажливіше ставилися до укр. народу з його »хлопською« культурою, мовою, вірою. Спольщення та златинщення різних верств укр. народу позбавляли його власної провідної верстви. Тільки невелика частина укр. магнатів не зрадила укр. культури; серед них перше місце посідав кн. Василь-Костянтин Острозький. Він перетворив Острог на видатний осередок укр. культури, заснував там школу (бл. 1589 р.) з друкарнею; тут скупчилися видатні культурні сили України. Крім того, кн. Острозький заснував школи в Турові (1572), Володимирі (1577). Острозький був не один. Багато зробив для піднесення рідної культури Григорій Ходкевич, який заснував у Заблудові друкарню, кн. Юрій Слуцький, що заклав школу та друкарню в 1560-их рр. в Слуцьку. Зв'язки з зах.-евр. наукою підтримували подорожі молоді за кордон, студії в університетах Падуї, Інгольштадту, Гайдельбергу, Віттенбергу тощо (див. Культура).

Як протест проти латинської пропаганди та польонізації на Україні ширилися вчення різних протестантських течій: в XV ст. гуситів, у XVI ст. лютеран, кальвіністів (зокрема соцініян). Чимало шляхетських родин (Чапличі-Шпановські, Сенюти, Немиричі, Гойські та ін.) перейшли на протестантизм і сприяли заснуванню протестантських шкіл (в Киселині, Гощі й ін.). Проте впливи протестантизму поширені були лише в колах шляхетської інтелігенції і не проходили до нар. маси.

Провідну роль в охороні правос. Церкви передусім взяли на себе укр. міщани: ізольовані від поляків, обмежені в правах правос. міщани все більше уваги надавали церковним братствам. Число братств зростало, компетенція їх поширювалася, братські школи почали конкурувати з католицькими та протестантськими і намагалися давати освіту не гіршу за них, але в нац.-правос. напрямі. Львівська братська школа стала зразком для ін. Заснована пізніше школа Богоявленського братства у Києві здобула славу на всю Україну. Братства беруть на себе контроль над православним духовництвом, стежать, щоб воно життям та освітою відповідало своєму високому званню.

Значення братств поширилося в кінці XVI ст., коли до соціальних та нац. мотивів незадоволення укр. людности в Речі Посполитій приєдналися церковно-релігійні. Позбавлення правос. тих прав, які мали католики, утиски правос. духовництва з боку польс. влади викликали обурення на Україні. За таких умов справа об'єднання Церков, православної і католицької, оголошена на Берестейському соборі 1596 р., не дала бажаних наслідків. Не зважаючи на те, що унію прийняли майже всі ієрархи правос. Церкви, більша частина укр. народу на унію не погодилася. Правос. опозицію очолив кн. Василь-Костянтин Острозький; почалася гаряча літ.

полеміка, яка вносила ще більше загострення. Правос. братства взяли на себе захист Церкви. (Докладніше про це в розділі Церква).

Проте не міщанство очолило боротьбу за нац. змагання укр. народу й відродження його держави. Це могли зробити лише представники всіх верств укр. народу, представники всіх частин України. Такими представниками стали козаки.

У другій половині XIV ст. більша частина українських земель увійшла до складу Великого князівства Литовського. Україна об'єдналася з Литвою в одній державі як рівна з рівною. Самі литовці називали її Велике князівство Литовське Руське і Жемантійське. Це найповніше відповідало національному та територіальному складу нової держави. Українські, білоруські та частково російські землі становили 9/10 загальної площі князівства.

Населення українських земель не чинило опору литовським князям. Останні дотримувалися на захоплених землях правила: «Ми старину не рушимо, а новини не вводимо». Місцеві руські феодали зберегли свої володіння. Самі землі - Чернігово-Сіверщина, Київщина, Поділля - залишилися автономними.

Руська (українська) мова була визнана офіційною. Нею писалися законодавчі акти, розпорядження, судові присуди листи до українських магнатів, що стосувалися місцевих справ. У збірнику законів 1565 р. було записано, що «писарь меський по-руськи маєть літерами і словами руськими всі листи і позови писати». Руська мова існувала у двох варіантах - північному (білоруському) і південному (українському).

Розширюється сфера застосування української мови. В 1556-1561 рр. у Пересопницькому православному монастирі на Волині Михайлом Василевичем із Сянока на замовлення княгині Анастасії Гольшанської-Заславської було зроблено перший з відомих донині перекладів текстів Євангелія з болгарської на розмовну українську мову. У рукопису Пересопницького Євангелія чітко виявлені фонетичні, граматичні, лексичні риси живої народної української мови XVI ст. Ця найдосконаліша рукописна книга - величне творіння, унікальна пам'ятка української культури, національна святиня України, результат багаторічної подвижницької праці.

За багатством графічного оздоблення Пересопницьке Євангеліє посідає перше місце серед східнослов'янських рукописів. Текст написаний на пергаменті каліграфічним напівустановом. В оформленні використані ренесансні орнаментальні мотиви й композиції. Це засвідчує обізнаність художника із західноєвропейськими мистецькими традиціями. Декор Євангелія відображає природу України. Гарно виконані мініатюри із зображенням євангелістів Іоанна, Луки, Матвія й Марка. Наявні розкішні заставки, кінцівки, ініціали. Євангеліє опрацьоване у дубові дошки, обтягнуті зеленим оксамитом.

Єдиний примірник рукопису, страхова цінність якого становить 6,5 млн. доларів, зберігається у Національній науковій бібліотеці ім.

В.Вернадського Національної Академії наук України. З часу проголошення державної незалежності України в 1991 р. Пересопницьке Євангеліє стало відомим чи не кожному її національно свідомому громадянину. Адже, поклавши руку на цю безцінну найдавнішу письмову пам'ятку духовної культури і мови українського народу, привселюдно присягали на вірність народу й Україні президенти Леонід Кравчук, Леонід Кучма та Віктор Ющенко.

Зберегла свої позиції в Литовському князівстві православна церква. Українські землі під литовською верхністю не знали суспільної боротьби на релігійному ґрунті. Володарі Литви виявляли толерантність щодо різних конфесій.

Дещо інша ситуація склалася на руських землях Польського королівства. Тут позиції католицизму були значно міцнішими, ніж у Литовській державі. І хоча й тут православні користувалися свободою віросповідання, їхня конфесія розглядалася як нижча за католицьку.

Ознакою цього було оподаткування православного духовенства, обмеження окремих культових відправ, церковного будівництва. Але останній Ягеллон - польський король і великий князь литовський Сигізмунд II Август - в 1563 р. зрівняв у правах шляхту католицького і православного віросповідань. Цим задовольнялися станові інтереси останньої та закладалися підвалини унії 1569 р.

За рішеннями Люблінської унії 1569 р. українська шляхта зрівнювалася в правах з польською та литовською. Її вимоги були мінімальними. Вона виступала за збереження всіх існуючих привілеїв, свободи віросповідання, руської мови в офіційному діловодстві. Як зазначив американський дослідник Я.Пеленський, у 60-70-х рр. XVI ст. українська еліта практично не мала можливостей для маневрування: «Це був час прогресуючого занепаду Литовської держави, що й

ставило шляхту українських земель перед необхідністю вибору між ягеллонською Польщею та Московською Руссю. Польща була країною з досить прогресивним конституційним устроєм, обмеженою королівською владою, гарантованими політичними свободами та становими привілеями, відносною релігійною толерантністю, самобутньою ренесансною культурою, що не могло не приваблювати суспільну еліту... Оцінюючи цей вибір з сучасної точки зору, необхідно визнати його продуманим, реалістичним і навіть мудрим. Здавалося, польська політична система з її відкритим і гнучким характером мала майбутнє. Однак відхилення від цієї моделі та відмова від релігійної толерантності наприкінці XVI - на початку XVII ст. призвели до глибокої кризи Польсько-литовської держави».

Литва і Польща зближували Україну з Західною Європою, відкривали вікно на захід. Звідти йшли нові культурні впливи, зокрема латинізація. Ці впливи захопили, в першу чергу, верхи українського громадянства. Через Польщу Україна познайомилась з такими течіями в культурі Західної Європи, як гуманізм і реформація.

Зміцненню західноєвропейських культурних впливів сприяли й інші історичні події. Так, в 1389 р. після бою на Косовім полі Сербія відійшла під владу турків. У 1393 р. втратила політичну незалежність Болгарія. В 1453 р. під ударами турків перестала існувати Візантія. Усе це призвело до послаблення взаємин України з Візантією, Сербією та Болгарією і тим самим зменшило культурні впливи, що йшли з цих країн.

Західноєвропейські культурні впливи проникали в Україну через тих українських інтелектуалів, які здобували освіту в Італії та інших європейських країнах. Багато з них ставало вчителями, поетами, визначними громадськими й політичними діячами. Через це студентство українці прилучалися до загальноєвропейського культурного процесу, розвитку науки й освіти. У Паризькому університеті в 1353 р. підвищували освіту магістр Петро Кордован і його «товариші з Рутенії», вчився у 1369 р. Іван «з Рутенії», у 1397 р. - Герман Вілевич «рутенської нації з Києва». З XV ст. при університетах в Празі (заснований 7 квітня 1348 р.) і в Кракові (виник у 1364 р.) існували спеціальні бурси (гуртожитки) для студентів з України. Тільки в одному Краківському університеті в 1510-1560 рр. дістали освіту 352, а протягом XV-XVI ст. - 800 вихідців з України. У списках студентів Краківського університету знайдено понад 30 імен уродженців Дрогобича та 70 - із Самбора. При Кардовому університеті у Празі був створений спеціальний «литовський колегіум», де навчалися литовці, українці, білоруси. Студенти з України вчилися також у Болонському, Падуанському, Базельському, Гейдельберзькому, Лейденському та інших університетах.

У списках студентів університетів у Лейпцігу і Віттенберзі українці зустрічаються вже у 1498-1534 рр., у Кенігсбергу - від 1544 р. Спеціальний підрахунок студентів-українців, які навчалися в університетах та інших навчальних закладах Німеччини в другій половині XVII-XVIII ст., становить близько 450 осіб. У Кенігсберзькому університеті Альбертіна з кінця XVI ст. до кінця XVIII ст. навчалися 250 українських студентів.

Частина українських студентів залишалася працювати в Західній Європі. Деякі з них стали видатними представниками західноєвропейської гуманістичної культури.

Ученим європейського масштабу, проповідником гуманістичних ідей і нових досягнень науки був Юрій Котермак (близько 1450-1494 рр.), більш відомий світові як Юрій Дрогобич. Народився він у сім'ї дрогобицького міщанина Михайла Доната Котермака. За тодішнім звичаєм Юрій обирає собі нове прізвище - Георгій Дрогобич де Русія, що означає власне Георгій Дрогобицький з Русі, бо земля, на якій знаходилось рідне місто Юрія, звалася тоді Червоною Руссю.

Писемна біографія Юрія починається у 1469 р., коли прізвище юнака з'явилося у списках студентів Ягеллонського університету в Кракові. Як незаможний вступник він вніс лише один грош. Виявляючи надзвичайну наполегливість, через рік став бакалавром, а в 1473 р. склав іспити на ступінь магістра наук. Однак отримані знання його не задовольняють, і Ю.Дрогобич вирушає до Італії. З 1473 р. вчиться в найславетнішому тоді в Європі Болонському університеті, заснованому в 1119 р.

Студент Джоржо де Леополі - Юрій (Георгій) з Дрогобича - ґрунтовно вивчає астрономію та медицину, досить швидко здобуває найвищі наукові звання. У 1478 р. отримує ступінь доктора філософії, стає професором. Протягом 1478-1482 рр. читав лекції з астрономії в Болонському університеті, а в 1481-1482 рр. перебував на посаді ректора цього університету. У 1482 р. йому присвоюють звання доктора медицини - першому серед вихідців з України. Він першим з

українців почав робити розтин людського тіла, щоб відкрити причини хвороб і віднайти засоби їх лікування, практикував як лікар. За великий внесок у національну культуру дістав титул довічного громадянина Болоньї.

Ю.Дрогобич є автором першої друкованої книжки, виданої українцем за кордоном. Ця книга під назвою «Прогностична оцінка поточного 1483 року магістра Юрія Дрогобича з Русі, доктора філософії та медицини університету Болоньї» вийшла у Римі латинською мовою 7 лютого 1483 р. і відома лише в двох примірниках. Вона належить до найдавніших, «колискових» книг людства. Книга невелика, всього 10 пронумерованих аркушів формату 13х18,5 см, по 41 рядку тексту на сторінках.

Крім астрології, книга подає окремі наукові відомості з астрономії, метеорології, філософії, економіки, географії. Зокрема, в ній зроблено спробу визначити географічні координати Москви, Вільно (Вільнюса), Кафи (Феодосії), Львова, Дрогобича. Це є перші відомості про Україну в друкованому виданні. Дрогобич розрахував рух небесних світил і передбачив два сонячних затемнення з точністю до хвилини. Прогнозуючи небезпеку епідемій та пошестей в Італії, Ю.Дрогобич зауважує, що вона може мати значні наслідки, якщо «не буде належного забезпечення міст». Книга написана на високому науковому рівні і свідчить про глибокі та різноманітні знання автора.

Відомо, що у 1488 р. Ю.Дрогобич знову переїхав до Краківського університету і почав читати лекції з астрономії, медицини, теорії мистецтв. Дехто з дослідників стверджує, що майбутній польський вчений Миколай Копернік - автор вчення про геліоцентричну систему, тобто про те, що центром нашої планетної системи є Сонце - Геліос - а не Земля, слухав лекції професора «вільних мистецтв» Ю.Дрогобича, бо саме на цьому факультеті почав вчитися з осені 1491 р.

Ю.Дрогобича можна порівняти з великим землепроходцем Х.Колумбом. Колумб відкрив Америку, Ю.Дрогобич проклав для українців, всіх слов'ян шляхи в науку. Це - Колумб науки української, великий син України.

Серед гуманістів українського походження яскравою постаттю був Павло Процелер (Русин) (1470-1517). Він походить з міста Кросна (нині воєводство Польщі). Ця територія тоді була заселена лемками. П.Русин навчався у Краківському та Грейсвальдському (Німеччина) університетах, деякий час працював у Німеччині та Угорщині. Він викладав римську літературу в Краківському університеті, очолював там поетичний гурток молоді. Свої вірші писав латинською мовою. Політичним здобутком новолатинської поезії XVI ст. була віршова збірка «Пісні Павла Русина з Кросна» (1509).

П.Русин своєю діяльністю помітно вплинув на формування плеяди відомих латиномовних поетів Польщі. На думку польських істориків літератури. П.Русин становить цілу епоху в історії польсько-латинської поезії. Він був першим гуманістичним поетом в українській літературі і одночасно основоположником гуманістичної латинської поезії в Польському королівстві. Характерно, що, перебуваючи за межами України, П.Русин завжди підкреслював своє русинське походження, пропагуючи тим самим інтелектуальну силу свого народу, звеличуючи свою Батьківщину в очах європейської громадськості.

У багатьох європейських країнах добре знали праці з філософії, публіцистичні твори й промови священика-гуманіста Станіслава Оріховського (1513-1566), уродженця с. Оріхівців Перемишлянської округи Руського воєводства. Він вчився в Краківському, Віденському, Віттенберзькому, Падуанському й Болонському університетах. Більшу частину життя прожив в Італії, але слава про нього поширилася по всій Європі. Відзначаються художньою досконалістю і можуть бути віднесені до блискучих зразків української полемічної літератури прозові та публіцистичні твори С.Оріховського «Про турецьку загрозу слово...» (1543-1544), «Напучення польському королеві Сигізмунду Августу» (1543 і 1548 рр.), «Хрещення в русинів», памфлет «Розрив з Римом». С.Оріховський одним із перших серед представників європейської політичної думки заперечив божественне походження влади та держави, категорично висловився проти підпорядкування світської влади духовній, відстоював невтручання церкви у державні справи.

С.Оріховського вважали неперевершеним оратором і прозвали українським Демосфеном і сучасним Цицероном. Особливо прославився він своїми промовами проти турецько-татарської агресії. Переважна більшість вчених вважає саме С.Оріховського засновником полемічної літератури. У полеміці з католицьким теологом Яном Сакраном з Освенціма він став на захист православної віри. С.Оріховський пишався своїм «рутенським» походженням і завжди

підкреслював це у виступах.

Звичайно, західноєвропейські культурні впливи в литовсько-польську добу більше зачіпали західноукраїнський регіон. Тут в останній чверті XVI ст. склались два яскраво виражені культурні центри - міста Острог і Львів. Вони були попереду в культурному поступі України. В Острозі, як писав сучасник, «православ'є наше почало сяяти, мов сонце, будівничі церкви божої почали показуватися, книги друковані почали множитися».

З Острогом зв'язана діяльність великого українського патріота, активного захисника православ'я, київського воєводи Василя Костянтиновича Острозького (1526-13.02.1608). Він вживав ім'я Костянтин, мабуть, на знак пошани до свого батька, славетного полководця Костянтина Івановича Острозького - великого гетьмана литовського, переможця московських військ під Оршею (1514), мецената Києво-Печерської лаври. Панегіристи прямо писали, що ім'я Костянтин мало також засвідчити намір українського князя бути опікуном, оборонцем і охоронцем інтересів християнської церкви, яку колись утверджував імператор Константан Великий, і працювати для поширення християнського вчення через писемність та освіту - подібно до Кон-стантина-Кирила Філософа.

Князь Костянтин-Василь Острозький був найвпливовішим з-поміж тогочасних українських магнатів, загально визнаним «начальником у православ'ї», меценатом, культурним діячем. Польський король Стефан Баторій прилюдно назвав його «верховним охоронцем і захисником православної церкви в Західній Русі». Острозький був прихильником культурно-релігійної автономії українського і білоруського народів, протегував різноманітні православні інституції, медичні та освітні заклади. Він заснував у місті Острозі, що належало йому, гурток письменників, школи в Турові (1572), Володимирі-Волинському (1577), школу та друкарню в Острозі (1576).

В Острозькій слов'яно-греко-латинській школі вищого типу зібрались кращі наукові сили України. В ній викладалися так звані «сім вільних мистецтв»: граматики, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, музика, астрономія. Сама школа була живим запереченням заперечень противників українства, що нібито на основі церковно-слов'янщини і східної традиції немислимі ніяка наука і взагалі освіта. Сучасники називали її «тримовним ліцеєм» чи «тримовною гімназією», бо навчання велося трьома мовами: грецькою, латинською та українською (слов'янською), а ще «греко-слов'янською Академією». Вона вважається першою науковою установою України, першим українським навчальним закладом європейського типу. Це було виявом західної орієнтації, незвичайної для східного християнства. Протягом 60 років (1576-1636) в школі навчалося 500 осіб.

Складовими частинами Острозького освітнього осередку, поруч зі школою, стали гурток вчених-богословів та філологів і при ньому друкарня. Найвизначнішим представником Острозького літературно-наукового гуртка, першим ректором школи був Герасим Данилович Сморицький (?—1594), син відомого своєю літературно-книжною працею дяка-переписувача книг Данила зі Смотрича. Г.Сморицького запросив до Острога для підготовки до друку Біблії К.Острозький.

Вихованцем Острозької школи, сином Герасима був Мелетій (світське ім'я Максим) Сморицький (1577-27.12.1633). Народився Мелетій у подільському селі Смотрич (нині смт. Дунаєвецького району Хмельницької області), в спадковому маєтку батька. Згодом родина переїхала на Волинь, до Острога. Його вчителями були батько, а також один з найосвіченіших організаторів навчання в Острозькій школі, випускник Падуанського університету в Італії грек Кирило Лукаріс (народився 1572 р.), який після смерті Герасима став ректором, а згодом, в 1601 р. - патріархом Олександрійським, а в 1621 р. - Константинопольським (повішений турками 27 липня 1638 р.).

Баркулабівський літопис (кінець XVI ст.) свідчить, що В.К.Острозький послав М.Сморицького у Віденську академію для освоєння філософських наук. Через декілька років він продовжує освіту в Лейпцігському, Нюрнберзькому, Віттенберзькому університетах і стає одним з найосвіченіших людей України.

Розквіт діяльності М.Сморицького припадає на першу чверть XVII ст. Він був всебічно обдарованою людиною: педагог, перекладач, письменник-полеміст, церковно-політичний діяч. Але найбільше прославився М.Сморицький як автор єдиного на той час посібника з мови - «Грамматика словенския...», виданого у 1619 р. друкарнею Віденського братства в м. Єв'ю (тепер Вевіс, Литва). Його поява тісно пов'язана з культурно-національним рухом на українських та білоруських землях кінця XVI - початку XVII ст. В основі цього руху було збереження культурних

традицій, зокрема церковнослов'янської мови як мови освіти, науки, літератури.

Запеклий єзуїт Петро Скарга (1536-1612) писав: «Є тільки дві мови - грецька і латинська, які поширили віру в усьому світі, окрім цих мов немає інших, які могли б бути придатними для науки. Ще не було на світі академій або колегій, де б філософія, богослов'я, логіка та інші вільні науки викладалися слов'янською мовою. Зі слов'янською мовою неможливо зробитися вченим. Та що це за мова, якої тепер ніхто не розуміє і не розуміє написаного на ній? На ній немає ні граматики, ні риторики і бути не може. Самі православні священики не розуміють тепер цієї мови і запитують пояснення польською мовою. Завдяки слов'янській мові в православних немає інших шкіл, крім тільки самих елементарних для навчання читанню, цим і обмежується їх наука. Звідси загальне неучтво і хибність думок».

Мелегій Смотрицький довів життєвість слов'янської мови. Граматика, яку він написав, мала довге життя. Протягом кількох століть вона була основним підручником для українського, російського і білоруського народів. У 1648 і 1721 рр. її перевидавали в Росії. Вона була перекладена на всі слов'янські мови. Нею користувалися у південнослов'янських країнах, а також у Молдавії та Румунії. Михайло Ломоносов говорив про цю граматику як про «ворота своєї вченості». В Росії граматика М.Смотрицького стала основою філологічних знань аж до 1755 р., тобто до «Російської граматики» Ломоносова, на яку справила значний вплив. Термінологією граматики М.Смотрицького й досі користуються російські лінгвісти: гласная, согласная, ударение, слог, точка, многоточие, запятая, предлог, союз, междометие, глагол, существительное, склонение, спряжение.

Національно-культурному піднесенню України кінця XVI - початку XVII ст. сприяла не тільки діяльність окремих історичних діячів, князя К.К.Острозького, наприклад. Велика заслуга в цьому колективних органів - братств. Це - національно-релігійні та громадсько-культурні організації, які почали виникати в кінці XVI ст. В умовах наступу Речі Посполитої на українські землі братства відстоювали права українського народу, стали на захист його віри, насаджували освіту, організовували і підтримували школи, готували письменників, філософів, риториків, учителів, оберігали пам'ятники історії, культури, цінні книги, літописи, допомагали бідним, удовам, сиротам, старим, піклувалися про нужденних членів братства, викупляли бранців з татаро-турецької неволі, брали участь у похоронах братчиків. Братства існували на членські внески братчиків і добровільні пожертвування православних шляхтичів, церковників і міщан. У братствах виявилась національна свідомість українського народу.

Одним з перших і найбільш організованих братств було Львівське ставропігійне братство (Успенське ставропігійне братство у Львові), яке організаційно оформилося протягом 1585-1586 рр. За правом ставропігії відбувалося звільнення братств східними патріархами з- під влади місцевих єпископів і взяття їх (братств) під патріарший догляд. По суті, рух братств виконував ту ж саму роль, яку на заході виконувала реформація: церковні власті опинялися під фактичним контролем міської громадськості.

Значний внесок зробило Львівське братство у розквіт українського шкільництва. Воно виступило засновником Львівської братської школи, відкритої наприкінці 1585 р. Хоча навчальні заклади існували й до цього, але з появою братських шкіл підвищується рівень викладання й поглиблюється зв'язок освіти з національним життям.

Львівська братська школа мала елементи вищої освіти. В ній викладали провідні українські вчені: Іван (чернець ім'я Іов) Матвійович Борецький (?-12.03.1631), Памва Беринда (50-70-ті рр. XVI ст. - 1632 р.), Ставровецький Кирило Транквіліон (?-1646). Перші два і вчилися в ній. Ректор школи грек Арсеній склав підручник грецької та книжноукраїнської мови і віршознавства. Називався підручник «Адельфотес» (по-грецьки - братство). Цей підручник служив вступом до вивчення інших наук: діалектики, риторики, музики, арифметики, геометрії, астрономії, медицини та богослов'я.

Основоположним принципом в освітній діяльності братств стала теза, що з науки «все доброе приходит», а занедбання її викликає «не-ряд і все зло». Братські школи були загальнодоступними, в них навчалися на кошти братств сироти, діти вбогих батьків. Більш заможні вносили гроші в залежності від своїх можливостей. Хоч Львівська братська школа і називалася греко-слов'янською, але навчання у ній зводилося, за тодішнім виразом, до «українських студій», що визначало її національно-освітній характер. У Львівській братській школі вивчалася також латинська мова, знання якої давало змогу учням знайомитися з досягненнями західноєвропейської науки та літератури.

Педагогічні принципи братських шкіл ґрунтувалися на гуманістичних засадах. Статут Львівської братської школи «Порядок шкільний» (1586), який було покладено в основу діяльності всіх братських шкіл, проголошував цінність людської особистості незалежно від походження чи багатства. На почесних перших лавах у школі рекомендувалося садовити найкращих учнів, - «навіть коли б вони були дуже вбогі». Обмежувалося застосування тілесних покарань. Повага до людської гідності, яка виховувалася у стінах братських шкіл, сприяла формуванню громадсько активної людини, здатної відстоювати загальнонародні інтереси, що й засвідчила Визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

«Порядок шкільний» визначав роль вчителя у системі народної освіти. Він повинен був бути зразком високоморальної поведінки. Вчитель мав бути «побожний, скромний, не гнівливий, несрамо- слов... , не прихильник єресі, а підмога благочестя». Виховувати учнів вчитель мав таким чином, щоб він «не залишався винен ні за одного (учня) Богу Вседержителю і перед батьком їх, і йому самому». Для вчителя всі учні - і бідні, і багаті - повинні були бути рівними.

Після короткого періоду піднесення (кінець XVI - початок XVII ст.) Львівська братська школа поступово опустилася до рівня початкового шкільного закладу. Це зумовлювалося посиленням переслідувань української культури польською адміністрацією та католицькою церквою.

Наприкінці XVI - на початку XVII ст. братські школи діяли в багатьох містах України. Крім Львова, вони були засновані у Луцьку, Галичі, Рогатині, Стрию, Перемишлі, Городку, Комарні, Кременці та інших містах. Всі вони будувалися за принципами Львівської братської школи, яка надсилала їм свій статут, допомагала навчальними посібниками, а іноді й вчительськими кадрами.

В кінці XVI - на початку XVII ст. в Україні почали виникати єзуїтські школи. Перша з них була створена в Ярославі (1575), де навчався Богдан Хмельницький, потім у Львові і Луцьку (1608), Києві (1615), Кам'янці-Подільському та Острозі (1624), Ужгороді (1646), в інших містах.

Мета єзуїтів полягала в тому, щоб зміцнити позиції католицизму, активізувати його експансію на Схід шляхом ідеологічного впливу на маси за допомогою шкільної освіти. Навчання в єзуїтських школах тривало п'ять років і велося латинською мовою. Випускники цих шкіл вміли вести дискусії з протестантами і православними, привертати їх у лоно католицької церкви.

Значний вплив на стан освіти не лише в польських землях, а й в українських та білоруських, мала Замостська академія. Її заснував у 1595 р. в Замості польський магнат Ян Замойський. У її відкритті активну участь брав українець за походженням, відомий польський поет Шимон Шимонович, який прославляв «рідний Львів від Константинополя до Амстердама». Тут навчалися видатні українські релігійні та культурні діячі: Касіян Сакович, Ісайя Трофимович-Козловський, Сильвестр Косів, Йосиф Кононович-Горбацький.

У першій третині XVII ст. як культурний центр України відновлюється Київ. У 1615 р. на кошти шляхтянки з Луцька, дружини мазирського маршалка Стефана Лозки Єлисавети (Галшки) Гулевичівни (1575-1642), яка у 1606 р. переїхала до Києва, було засноване на Подолі Київське Богоявленське братство - найбільш масове з усіх українських братств. Воно об'єднало кращих представників української шляхти, духовництва, ремісників, купців. Гулевичівна - освічена, національно свідомо жінка, розробила програму і статут братства, пожертвувала для нього земельну ділянку («пляц на Подолі») і кошти для побудови школи, готелю для бідних і церкви. Робилося це з «любові й прив'язаності до українського народу».

Згодом Гулевичівна переїхала до Луцька, де брала участь у діяльності місцевого Хрестовоздвиженського братства, заснованого в 1617 р. Львівське, Київське та Луцьке братства відігравали найвизначнішу роль у релігійно-культурному русі, очоливши братський рух в Галичині, на Волині та в Подніпров'ї.

Найбільшою заслугою Київського братства, як культурного осередку, було заснування в 1615 р. Київської братської школи. Вона справила великий вплив на розвиток культури України. Її фундаторами були такі високоосвічені люди свого часу, видатні українські гуманісти і просвітителі, як Іов Борецький, Єлисей (світське ім'я Олександр) Хомович Плетенецький (1554-8.11.1624), Тарас Земка (1582-23.09.1632), Захарія Копистенський (?-1627). Про останнього писали, що він «муж учительний і достовірний в Божественних писаннях». Освятив школу єрусалимський патріарх Феофан.

Посаду ректора займали спочатку І.Борецький, який переїхав до Києва з Львова, а пізніше - М.Смотрицький, Касіян Сакович, Хома Євлевич. «Школи київські», як називався цей навчальний заклад, складалися з чотирьох «шкіл» (класів з окремим учителем у кожному): «фара» (початкова)

і трьох «граматичних» (інфіма, граматика, синтаксима). Серед шкільних дисциплін виділялися старослов'янська, грецька і латинська мови, риторика, піїтика, філософія.

В цей період на перший план суспільного життя України виходить козацька верства, яка здійснила гуманістичний для свого часу акт - поставила зброю на охорону культури та освіти. Енергійний і талановитий гетьман реєстрових козаків, родом із Галичини, Петро Кононович Сагайдачний (Конашевич-Сагайдачний) (?-1622) разом з усім двадцятитисячним Військом Запорізьким записався у 1620 р. до Київського братства. Він підтримував братство матеріально, брав участь у створенні його школи. Значна грошова сума була визначена ним і на Львівську братську школу. Підтримка з боку козацтва зміцнила позиції Київського братства, надала йому особливої сили й політичної ваги, перетворила його на могутній осередок національно-визвольного й культурного руху.

Уніатські єпископи писали у своєму меморандумі папі до Риму, що співробітництво між Київським братством і запорожцями на чолі з гетьманом Сагайдачним несе велику загрозу для католицизму.

За ініціативою П.Сагайдачного в Україні було відновлено православну церковну ієрархію, скасовану за умовами Берестейської церковної унії 15961 р. Він здобуває для неї визнання і правне становище. П.Сагайдачний забезпечив охорону єрусалимського патріарха Феофана, який 9 жовтня 1620 р. в Успенському соборі Києво-Печерської лаври, потай від польського уряду, висвятив у київські митрополити І.Борецького та, крім нього, ще шість єпископів на провінційні кафедри. Однак і після цього Борецький залишався ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастиря та, що найголовніше, вчителем Київської братської школи. Він був відомий своєю доброчинністю, вченістю й відданістю православної церкві. Його вважають першим гуманістом України.

За п'ять днів до своєї смерті в 1622 р. П.Сагайдачний в присутності київського митрополита І. Борецького і нового запорізького гетьмана Оліфера Голуба склав тестамент - заповіт. В ньому він заповідав своє майно на освітньо-наукові, релігійно-церковні та благодійні цілі, зокрема 1500 золотих він подарував Київській і Львівській братським школам «на науку і цвічення (виховання) діток українських і бакалаврів учених».

Цьому легендарному отаманові - гетьману запорізьких козаків - український народ присвятив пісню «Ой, на горі та жінці жнуть». В українській новій літературі з'явилися історичні романи й повісті, в яких відтворюється постать Петра Сагайдачного: «Сагайдачний» Данила Мордовця, «Ярошенко» Осина Маковея, «Людолови» Зінаїди Тулуб та інші.

Першим уславив гетьманові подвиги у боротьбі з турецькими нападниками Касіян Сакович (близько 1578-1647) - ієромонах, письменник-полеміст родом з-під Рави-Руської, вихованець Замостської єзуїтської академії, який пізніше перейшов в уніатство і переїхав до Кракова. Він у 1620-1624 рр. був ректором школи Київського братства. Його «Вірш нажалосний потреб... Петра Конашевича Сагайдачного... » (1622) став значним внеском в українську літературу. У ньому Сакович відтворив поховальну корогу гетьманові Сагайдачному. Цей вірш прочитали двадцять київських спудеїв, коли у квітні 1622 р. проводжали в останню путь славного полководця.

У першій третині XVII ст. за Києвом остаточно закріпилася роль провідного осередку національної культури. Тут гуртувалися найкращі інтелектуальні сили суспільства. Серед них багато було вихідців з Галичини. Михайло Грушевський характеризує цей вплив галичан як визначну подію. «Напевне, - писав він, - знаємо як галичан: Борецького, Копистенського, Зизанія, братів Бериндів; додати до них ще Касіяна Саковича, ректора братської школи в р. 1620-1624 і дещо пізнішого Кальнофойського. Було це перше «нашествіє галичан» на Київ, що під покровом і протекцією гетьмана козацького, також галичанина, заходилися культурними засобами Західної України відродити на Київському ґрунті загальне культурно-національне життя й повернути старій столиці України її давню національну і культурну роль й значення».

Кальнофойський Афанасій - монах Києво-Печерської лаври, церковний письменник другої чверті XVII ст. - був автором твору «Тератургим или чудеса, сотворившиися в самом святочудотворном монастыре Печерском киевском...» (1638), в якому містились епітафії панегіричного змісту культурним та церковним діячам: Феодосію Печорському, Захарії Копистенському, Єлисею Плетенецькому, Іову Борецькому, Тарасію Земці, Памві Беринді та ін.

Видатний культурний діяч України XVII ст. Петро Симеонович Могила (1596-11.01.1647) теж мав відношення до Галичини. Будучи нащадком молдавської княжої династії, спорідненої з українськими і польськими аристократичними родами, він здобув освіту у Львівській братській школі, після чого вчився за кордоном, у Парижі. Переїхавши до Києва, П.Могила в 1625 р.

прийняв чернецький постриг, а в 1627 р. був обраний архімандритом Києво-Печерської лаври, замінивши на цій посаді Захарія Копистенського. Потім з 1633 р. став митрополитом київським і галицьким. Похований, як і Костянтин Острозький, в Успенському соборі Києво-Печерської лаври.

П.Могила активно боровся з уніатством. У польського короля він добився визнання легалізації православної церкви в Україні, а також передачу їй уніатами деяких маєтків і культових споруд - Софійського собору, Києво-Видубицького монастиря.

Як вчений, П.Могила був автором ряду книг: «Євангеліє учительне» (1616), «Анфологійон» (1636), «Требник», численних полемічних проповідей. У 1629 р. для української церкви він склав «Літургіон або Службеник». У роботі над ним П.Могила користувався грецькими оригіналами та древніми руськими виданнями.

П.Могила був співавтором катехізису «Православне ісповідання віри». В ньому подано основи віри православної церкви. Цей твір мав епохальне значення. Як основна богословська книга для всіх православних церков він був у 1643 р. затверджений патріархами східних християнських церков. «Православне ісповідання віри залишилося в Україні єдиним підручником у навчанні віри аж до XIX ст.

П.Могила стояв біля джерел вищої освіти в Україні. Він справедливо пов'язував занепад православ'я з недостатнім рівнем освіти в українських землях, вбачаючи можливість його піднесення «в заснуванні таких колегій, які по духу своєму були б строго православними, а в науковому відношенні не поступалися б найкращим колегіям західноєвропейським і польським».

Запросивши зі Львова до Києва на посади вчителів Ісайю Трофи-мовича-Козловського (?-15.03.1651) і Сильвестра Косіва, П.Могила восени 1631 р. заснував у лаврі школу — «гімназіон». Програма його наближалася до програм західноєвропейських колегій. Викладання в школі, що мала до ста учнів, велося польською та латинською мовами. Від цієї школи залишилася пам'ятка: панегірик П.Могили під назвою «Євхаристіон або вдячність», підписаний 23 учнями.

За участю П.Могили 1 вересня 1632 р. відбулося об'єднання Лаврської з Київською братською школою і створено Київський колегіум з філіями у Вінниці (засновано в 1634 р., а в 1639 р. перенесено до Гощі), Кременці (1636). Колегіум дістав назву Києво-Могилянсько-го. Від цього часу бере початок свого існування перший і тривалий час єдиний вищий навчальний заклад у східних слов'ян, гордість і слава України, знаменита Києво-Могилянська академія. Першим її ректором став Ісайя Трофимович-Козловський. Він також є першим українським доктором богослов'я, одним із авторів «Катехізису» (1645).

Влада Речі Посполитої вороже поставилася до колегії в Києві. Король Владислав IV уже в 1633 р. наказав ліквідувати там «латинські школи», сейм у 1635 р. заборонив викладати філософію. Однак, всупереч урядовим заборонам, в колегіумі й далі викладали повний філософський курс, а також елементи теології. Остання як «цариця наук» в добу середньовіччя вважалася неодмінним атрибутом вищого навчального закладу.

Високо оцінюючи роль Петра Могили як фундатора першої вищої школи України, Михайло Грушевський писав: «Організована ним школа не пусто носила його ім'я і справді міцно трималась виробленого ним наукового і культурного плану. Її вихованці, що в перших стадіях своєї діяльності були звичайно професорами цієї колегії, а далі займали різні, менші і більші церковні посади в українських і білоруських єпархіях, тримались даних ним взірців, як у вихованні молоді, так і в питаннях віри і в церковній політиці. Аж до останньої русифікації, проведеної наприкінці XVIII ст., київська академія, а з нею й східноукраїнське громадянство, в ній виховане, жили спадщиною Могили, його духом. Відти величезне значення його в історії української культури, і незвичний пієтизм для його пам'яті й імені, що затримується навіть в XIX ст.».

Академія прилучила українську інтелектуальну еліту, а через неї і весь народ, до надбань світової цивілізації та культури, створеної людством упродовж його історії. Вже П.Могила купував для академічної бібліотеки багато книг зарубіжних авторів і посилав вихованців свого закладу для вдосконалення знань за кордон. За спостереженнями Дмитра Чижевського, найбільше посланців їхало до Італії та Німеччини, але були й такі, що вчилися в Іспанії та Португалії, Англії та Франції, Голландії та Данії, Чехії та Польщі.

Завдяки синтезу духовних надбань Заходу і Сходу Європи, який здійснювався на основі власних вітчизняних традицій і котрому П.Могила надав нового значного прискорення, Україна повернулася обличчям до Заходу без прийняття католицьких догматів і без втрати національної

ідентичності.

Діяльність П.Могили як митрополита київського і галицького тривала 14 років. Вона охопила всі сторони церковного та культурного життя. Тому Київ називали тоді Могилянськими Атенами, а той період історії України по праву можна назвати Могилянською добою.

Діяльність та твори П.Могили сприяли духовному єднанню українського народу, утворенню в Україні єдиного комунікативного простору культури, а отже, й націотворенню. В'ячеслав Липинський говорив про наявність у той час духовних вождів «типу Могили» і політичних «вождів типу Хмельницького», з яких перші передують, а великою мірою і зумовлюють появу других.

Перед смертю Петро Могила записав у своєму заповіті: «Ще заки став я архімандритом Печорського монастиря, бачучи, що занепад віри й побожності серед народу походить від повної нестачі в нас освіти та школи, дав я обіт моєму Богові все своє обертати почасти на відбудову зруйнованих Божих руїн, від яких полишилися нужденні руїни, почасти на заснування шкіл і закріплення прав і вольностей українського народу».

Цікаві спогади про тогочасних українців, їхнє ставлення до освіти залишили іноземці. В цьому плані цінною є праця італійського історика й юриста Бісаччіоні Майоліні «Історія громадянських воєн...», надрукована 1653 р. в Болоньї. Бісаччіоні Майоліні служив у молдавського господаря, бував на Україні, з великою симпатією та прихильністю відгукувався про український народ. Це - «найшляхетніші лицарі і вмілі хлібороби, які уміють також вправно володіти зброєю, вони відчайдушні в боротьбі. Їх воля до перемоги нестримна, аж до самопожертви». Автор підкреслює в українців ще одну примітну рису - «потяг до освіти надзвичайно розвинений серед цих простих людей».

Важливою зброєю в боротьбі за соціальне і національне визволення народу, яскравим явищем української культури була полемічна література. Вона спрямовувалась проти спроб інших конфесій поширити свій вплив на православне населення і почата бурхливо розвиватись у XVI-XVII ст. Об'єктом особливо гострої критики православних полемістів Г.Смотрицького, І.Вишенського, Стефана Івановича Зизанія (справжнє прізвище Кукіль) (близько 1570 - до 1621 рр.), Клірика Острозького, Марціна Броневського (Христофора Філалета), М.Смотрицького, П.Могили, З.Копистенського була унія та її апологети, такі як перший ректор Віденської академії, безпосередній учасник прийняття Берестейської унії 1596 р., єзуїт П.Скарга, який у своєму знаменитому трактаті «Про єдність церкви Божої» доводив, що православ'я перебуває у настільки безнадійному становищі, що єдиним виходом для його прибічників є поєднання з Римом. Боротьба велася між католиками й уніатами, з одного боку, та православними - з іншого, й мала довести переваги своєї віри. Одночасно в полемічній літературі значна увага приділялася питанням розвитку освіти, книгодрукування. Більшість письменників-полемістів усвідомлювали необхідність розширення освітніх програм, підвищення ролі школи у вихованні молоді.

Автором перших полемічних творів «Ключ царства небесного» і «Календар римський новий», надрукованих в Острозі в 1587 р., був письменник-полеміст Г.Смотрицький. В них він гостро критикував твори войовничих католиків та єзуїтів, спрямовані проти українського народу і його культури, виступав проти запровадження в Україні григоріанського календаря. Г.Смотрицький гостро критикував твір П.Скарги «Про єдність церкви Божої», а також книжку єзуїта Венедикта Гербеста «Висновок віри римської Церкви», яка була спрямована проти українського народу і його культури. В свою чергу, П.Скарга у книзі «На захист Берестейської унії» (1597) захищав об'єднання католицької та православної церков, доводив благодійність цього історичного акту для православних. Навпаки, острозький шляхтич Марцін Броневський (Христофор Філалет) в «Апокрисисі», опублікованому в 1597 р. у Кракові польською і в 1598 р. в Острозі українською мовами, захищав правомірність рішень Берестейського собору православної церкви 1596 р. і засуджував унію, домагався скасування станового поділу суспільства, демократичних прав для українців. Це один з найгрунтовніших творів того часу, що удостоївся цілої літератури відповідей з боку католиків та уніатів. На егоїстичних мотивах греко-католицьких єпископів при реорганізації церков робив наголос трактаті «Пересторога» (1605) невідомий автор, що друкувався під псевдонімом Клірик Острозький. На думку І.Франка, ним міг бути Ю.Рогатинець (?-1605).

Як письменник-полеміст брав участь у національно-релігійній боротьбі М.Смотрицький. Він написав анонімний трактат «Відповідь» та великий полемічний твір, літературну перлину «Тренос, або плач за Святою Східною Церквою», виданий у 1610 р. польською мовою під

псевдонімом Теофіл Ортолог.

«Тренос» (трагічність) написаний як речитатив-голосіння матері - православної церкви, що символізує вітчизну, поневолену і зражену її власними синами. Він спрямований проти невдячних дітей - тієї частини українсько-білоруської князівсько-шляхетської верхівки що прийняла католицизм, позбавивши свій народ політичного і релігійного захисту. Особливо гострій критиці автор піддає політику римської курії, претензії папи римського очолити Вселенську християнську церкву. У полеміці з католиками М.Смотрицький виявляє ґрунтовну вченість, охоче посилається на діячів Ренесансу і Реформації. В цьому творі згадуються і цитуються Авіценна, Еразм Роттердамський, Франческо Петрарка. «Тренос» користувався великою популярністю серед православних. Ця книга мала великий вплив на декілька поколінь українського народу. Її лишали у спадщину або наказували класти з собою в труну. Король Сигізмунд III спеціальним універсалом заборонив продавати цю книгу.

У цьому творі М.Смотрицький гірко оплакав відступництво від православ'я української аристократії, передусім, славетного роду Острозьких. Дійсно, зі смертю 1608 р. князя Острозького роль великих світських магнатів як українських патріотів, власне, закінчується назавжди. Українська знать почала залишати свою віру, мову і переходити на службу до Речі Посполитої. Відбувалася полонізація українського боярства. Українська культура позбавлялася своїх меценатів. У 1612 р. перестала існувати Острозька друкарня. Позбавлена підтримки, почала занепадати Острозька школа, яка остаточно припинила своє існування в 1640 р. Онука Василя Костянтина Острозького Анна-Алоїза Ходкевич, ревна послідовниця єзуїтів, заснувала в Острозі єзуїтський колегіум (1624) і перехрестила кістки батька, Олександра Острозького. За свідченням літописця, «загробний» голос князя просив, щоб його було обернено на католика, бо «віра ліпша римська».

Однак не менш символічно й те, що сам «Тренос» написано польською мовою, як і багато інших антиуніатських творів, а його автор, М.Смотрицький, як вже згадувалось, вчився в кількох західноєвропейських університетах. Більше того, з 1627 р. М.Смотрицький перейшов на бік унії, прийняв католицизм, захищаючи яке, в сані єпископа написав «Апологію» (1628). Помер він у Дерманському монастирі і був похований в церкві цього монастиря. Зі смертю цієї людини Україна втратила одного зі своїх найбільших вчених, патріотів і діячів церкви.

М.Смотрицький - один з найосвіченіших українських письменників кінця XVI - початку XVII ст., оборонець прав гнобленого православ'я займає в історії української культури таке ж місце, як Мартін Лютер, Еразм Роттердамський, Томмазо Кампанелла у світовій. Пантелеймон Куліш назвав М.Смотрицького «одною з найпомітніших постатей нашої історії».

Автором багатьох полемічних творів антикатолицького спрямування, письменником-полемістом був Іван Вишенський (? - між 1621-1633 рр., за іншими даними, 1550-1620 рр.), людина великого літературного й полемічного хисту, родом із досить значного на той час галицького міста Судова Вишня, з 1596 р. - чернець одного з монастирів на Афоні (Греція) - великого релігійного центру православної церкви. Свідченням того, що це була неабияка постать в українській та слов'янській культурі є, зокрема, той факт, що саме про нього Іван Франко написав поему, декілька статей, монографію («Іван Вишенський і його твори»).

Відомо близько 20 творів І.Вишенського, найвизначніші з яких - «Обличеніє діавола-миродержца», «Послание к утекшим от право- славія епископам», «Порада о очищенію церкви» та ін. І.Франко підкреслював, що саме І.Вишенський першим у нашому краї різко та сміло підніс голос на захист бідного робочого люду, показуючи панам і владикам, що той мужик є їхнім братом, а не просто робочою худобою, що він радіє й терпить як людина і хоче жити як людина.

В своїх творах він критикував Берестейську унію та католицизм, весь тогочасний церковний і світський лад. Стрижнем його творчості є захист традиціоналістської православної доктрини. І.Вишенський відстоював реформаційну за своїм характером ідею загального священства, проголошував мирське суспільство з його соціальною несправедливістю неправдивим, пропагував природну рівність людей, колективізм, висував ідею усуспільнення майна, вважав ідеальним суспільний устрій, побудований на принципах первісного християнства. Він писав: «...ви ж нині увіч постраждали, коли спокусилися на латинську й мирську мудрість... Чи не ліпше тоді вивчити Часословець, Псалтир, Октоїх, Апостол і Євангеліє з іншими церковними книгами й бути простим боговгодником і вічне життя дістати, аніж осягнути Аристотеля і Платона і, називаючись у цьому житті мудрим філософом, зійти в геєну?».

Але проповідь національної ізоляції, «культурного старовірства», з якою виступив

І.Вишенський, практично не знайшла своїх прихильників. Він був в українському інтелектуальному колі досить самотнім. Помилковими були виступи І.Вишенського проти системи світської освіти, вивчення іноземних мов та античної філософії, а також народних звичаїв та обрядів. Традиційному церковно-схоластичному вихованню, яке відстоював І.Вишенський, було протиставлено викладання «семи вільних мистецтв», запроваджене за європейським взірцем. Їх І.Вишенський розглядав як «поганські хитрощі». Пізніше письменник-полеміст уже визнавав, що європейські науки необхідно вводити у шкільні програми, але в дуже обмеженому обсязі.

Отже, нова українська культура, що формувалася в опозиції до наступу католицизму, була відкритою для Заходу. Згодом це уповільнило процес русифікації України.

Серед літературних жанрів України початку XIV - першої половини XVII ст. важливе місце займає літописання. Однією з найцікавіших пам'яток історичної думки є Густинський літопис («Кройніка»), складений близько 1623-1627 рр. визначним тогочасним письменником Захарієм Копистенським і переписаний у 1670 р. ієромонахом Михайлом Лосицьким. Літопис висвітлює вітчизняні події від Київської Русі до кінця XVI ст. в тісному зв'язку зі світовою історією. Автор чітко розрізняє історію Русі-України й історію Московського князівства. Характерною особливістю цього літопису є наявність у ньому літературних вставок, у яких йдеться про початок письменства, походження назви Русь, виникнення козацтва, збереження в обрядовій культурі українського народу язичницьких вірувань.

Густинський літопис дістав назву від знаменитого Густинського монастиря, заснованого під Прилуками князем Михайлом Вишне-вецьким, старостою Овруцьким. Вдова його, Раїна Могиляка, сестра Петра Могили і мати Яреми Вишневецького, заснувала неподалік Мгарський монастир.

У литовсько-польську добу широкого розвитку набуває в Україні усна народна творчість, зокрема історична поезія, яка зароджується в XV ст. В ній найповніше проявились національні особливості духовної культури українського народу. Поява історичних пісень та дум пов'язана з боротьбою українського народу проти турецько-татарської агресії та польсько-шляхетського панування. Могутній поштовх народнопісенній творчості в Україні дало виникнення українського козацтва та Запорізької Січі.

Ось як характеризував козацтво італійський письменник і вчений Доменіко Чамполі: «Своїм іменем і серцем козак ніс волю, і свідомість волі робила з нього воїнина і поета. Він є зразком творчого героя... Шабля - його хрест, перемога - його Бог, а пісня є його молитва». Такий козак-воїн, козак-патріот, захисник рідної землі, могутній та незламний лицар став головним збірним героєм народної поезії.

Історичні пісні та думи несли в собі велике ідейне навантаження, формуючи кодекс козацької. лицарської моралі, виховуючи почуття патріотизму. Такі ідеї властиві думам про Олексія Поповича та бурю на Чорному морі, про плач невольників, про втечу трьох братів з Азова, про Самійла Кішку, про Івася Коновченка. Образ зажуреної жінки, яка не могла розірвати зі своїм чоловіком - турецьким султаном, але залишилась патріоткою рідного народу й допомагала співвітчизникам звільнитися з неволі, відображений у думі «Маруся Богуславка».

Оригінальною пам'яткою народної поезії другої половини XVI ст. є «Пісня про Байду». Вона розповідає про страту в Цар-городі відважного борця проти турецько-татарської агресії. Його образ у народних переказах пов'язується з козацьким ватажком Дмитром Вишневецьким. Він також був страчений турками.

Українську усну народну поезію високо цінував М.В.Гоголь. Про це красномовно свідчать такі його слова: «Це народна історія - жива, яскрава, сповнена барв, істини, історія, яка розкриває все життя народу... Весь запал, все сильне, юне буття його виливається в народних піснях. Вони - намогильний пам'ятник минулого, більше, ніж намогильний пам'ятник; камінь з красномовним рельєфом, з історичним написом ніщо проти цього живого літопису, який говорить, співає про минуле!».

Головна суть української народної поезії геніально висловлена Тарасом Шевченком:

Наша дума, наша пісня

Не вмере, не загине ...

От де, люде, наша слава,

Слава Україні.

В литовсько-польську добу з'являється таке характерне для України явище, як народна картина «Козак-Мамай». На картинах це був молодий козак-українець, що сидить по-турецьки,

схрестивши ноги, з нерозлучним своїм супутником - конем і козацькими атрибутами - шаблею, пістолем, куманцем і бандурою. Зовнішній вигляд козака - богатирська постать, вуса, оселедець, широчезні шаровари. Козак-Мамай - типовий представник запорізького козацтва, втілення народного характеру з його волелюбністю, героїзмом, кмітливістю, гумором.

Однією з яскравих сторінок української культури XVI-XVIII ст. є друкарство. Як відомо, книгодрукування народилось у Німеччині в 1440-х роках. Його авторство належить Йоганнові Гуттенбергу з м. Майнца. Початок літочислення українського книгодрукування зв'язане з іменем Івана Федорова (близько 1525 - 16.12.1583 рр.). Виникнення друкарської справи в Україні до І.Федорова ще не доведено історичною наукою. Це залишається поки що на рівні різних версій. Жодної друкованої в Україні до І.Федорова книги ще не знайдено. У 1553-1563 рр. І.Федоров керував будівництвом державної друкарні в Москві. В ній він разом з Петром Мстиславцем в 1564 р. надрукував першу російську книгу - «Апостол». Потім через релігійні переслідування вони втекли з Москви до Литви. В литовському місті Заблудові, на південь від Білостока, І.Федоров і П.Мстиславець відкрили друкарню і видали «Євангеліє учительне» (1569), «Псалтир» (1570). В 1572 р. І.Федоров з Литви перебрався до Львова, де в 1573 р. заснував першу в Україні друкарню. В лютому 1574 р. у кам'яниці львівського монастиря св. Онуфрія він надрукував друге гарно оформлене видання «Апостола», яке являє собою велику історичну цінність як первісток книгодрукування в Україні. Пізніше «Апостол» видавався у Києві (починаючи з 1630 р.), Львові (1639), Луцьку (1640).

Незабаром І.Федоров порадував львів'ян ще однією новинкою - «Азбукою» з граматиною, першим у східнослов'янських народів друкованим букварем. Це був своєрідний підручник слов'янської мови. В ньому багато місця відводиться вихованню молоді в патріотичному дусі. Палким закликом до українського народу прозвучали тут слова І.Федорова: «Духа не угашайте... утешайте малодушних...». На сьогодні відомий один повний примірник цієї «Азбуки». Він знаходиться в бібліотеці Гарвардського університету США.

Зазнаючи фінансових труднощів, І.Федоров перейшов на службу до князя К.Острозького і на початку 1575 р. перебрався зі Львова до Острога, видатного наукового й просвітницького осередку того часу, який іноді називають «українськими Афінами». Там І.Федоров став керівником друкарні К.Острозького і в 1578 р. надрукував буквар для потреб заснованої в Острозі школи.

Як львівський, так і острозький букварі мають післямови. В них містяться дані про історію заснування друкарень, умови книгодрукування, підкреслюється зв'язок між книговидавництвом та освітою.

В Острозі І.Федоров почав співпрацювати у видавничій справі з Г.Смотрицьким. За завданням К.Острозького вони разом з членами науково-літературного гуртка зайнялися виданням Біблії - скарбниці світової культури. У підготовці Біблії до видання брали участь також вчені-греки, запрошені князем.

Славна «Острозька Біблія» була надрукована окремою книгою в 1581 р. Це - видатна дата в історії української культури. Біблія є шедевром церковної вченості й видавничої справи свого часу, зразком високої поліграфічної майстерності І.Федорова. Це - перше повне видання Біблії церковнослов'янською мовою. Написання Біблії цією мовою свідчило про давність і наступність українських культурних традицій, велич загальнослов'янської культури.

Видання знаменне і тим, що тут вперше з'явилися друковані поетичні рядки на українській мові. Вони присвячувались князю К.Острозькому і зробив це Г.Смотрицький, який написав прозову і віршову передмову до Біблії. У присвяті К.Острозькому письменник розповідає про його полководницьку діяльність, дякує за видання книги і за інші заслуги перед православною церквою. Біблія має 1256 сторінок. До нашого часу дійшло понад 270 примірників. Її тираж невідомий.

«Острозька Біблія» була найпершою друкованою Біблією не тільки на сході слов'янства, а навіть серед всього слов'янського світу. Вона призначалася не лише для українських земель, а й для всього православного людю - була відома також і у Західній Європі - Німеччині, Англії, Франції, Італії. Наступні видання Біблії у Москві (1663) та Петербурзі (1751) були по суті передруком Острозької з незначними фонетичними змінами. Взагалі книгу книг - Біблію - перекладено 2092 мовами. Жодний твір за всю історію людства не здобув такого інтересу читачів. Сьогодні практично не можна визначити тираж всіх видань Святого Письма.

Наступного, після виходу Острозької Біблії, 1582 р. стався конфлікт між князем

К.Острозьким та І.Федоровим. Першодрукар повернувся до Львова, де через матеріальні ускладнення не зміг продовжувати друкарсько-видавничу діяльність. І.Федоров помер 16 грудня 1583 р. і був похований на території Онуфріївського монастиря. На його могилі вдячні львівські міщани встановили надгробок з написом: «... друкування занедбалое обновил». Такий напис дає право на існування гіпотези про існування книгодрукування в Україні до І.Федорова.

Після І.Федорова друкарню в Острозі взяв в свої руки видатний педагог і письменник Василь Суразький (народився приблизно в 1530 р. в Суражі). Під його керівництвом і редакцією в 1582-1598 рр. вийшло десь 25 книжок, здебільшого з його ж передмовами. Це зробило Острозьку друкарню найпродуктивнішою на той час у Східній Європі. Помер В.Суразький, очевидно, в 1598 р. Редактором і хазяїном друкарні став священник Дем'ян Наливайко (?—1627), рідний брат знаменитого ватажка повстанців Северина Наливайка, проте такого розмаху книгодрукування, що було за попередника, досягти йому не вдалося.

У Львові енергійний і освічений єпископ Гедеон Балабан (до постригу в ченці - Григорій) (1530-10.02.1607) започаткував львівську братську друкарню, давши на неї частину своїх коштів. І львівське братство викупило із застави друкарню І.Федорова. Правда, коли в 1586 р. антиохійський патріарх Йоаким надав львівському братству право ставропігії, контролю за діяльністю духовенства, це привело до гострого конфлікту й затяжної боротьби між братством та єпископом. У боротьбі з ним братчики сперлися на підтримку константинопольського патріарха Ієремії. Посварившись зі Львівським братством, Г.Балабан заклав у 1596 р. у маєтку свого улюбленого небожа Федора у Стратині друкарню й школу (нині Рогатинського району Івано-Франківської області), видав церковні книги («Служебник», 1604 р.; «Требник», 1606 р.).

У стратинській друкарні та школі працював видатний гуманіст, вчений-філолог, педагог, лексикограф, поет, типограф і гравер Пам- ва Беринда (між 50-70-ми рр. XVI ст. - 23.07.1632 р.). Після смерті Г.Балабана П.Беринда переїхав із Стратина до Львова і завідував братською друкарнею.

На початку XVII ст. провідним діячем львівського Успенського братства став знаний філософ й богослов, письменник, друкар Став- ровецький Кирило Транквіліон (помер у 1646 р.). Він організував власну пересувну друкарню, де випустив книгу «Зерцало Богословія» (два видання 1618 і 1635 рр.) та збірку проповідей «Євангеліє учительное ...» (1619). В цих творах він виклав ідеї гуманістичного розуміння людини. Його погляди отримали подальший розвиток у творчості видатного українського мислителя Г.Сковороди (1722-1794).

З іменем Кирила Транквіліона Ставровецького пов'язане виникнення друкарства на Чернігівщині. Близько 1625 р. він був призначений архимандритом Єлецького монастиря в Чернігові. Наприкінці життя Транквіліон влаштував там друкарню й у 1646 р. видрукував у ній збірку своїх віршів та прозаїчних статей під назвою «Перло мно- гоцѣнное». Після його смерті друкарню було закрито.

В Києві книговидавничою справою займався такий український культурний діяч початку XVII ст., як Єлисей Плетенецький. Походив він із села Плетенич, біля Золочена у Галичині, з шляхетського роду. Переїхавши до Києва, згадаймо вислів М.Грушевського про «на- шествіє галичан» на Київ, Є.Плетенецький стає архимандритом (настоятелем, намісником) Києво-Печерської лаври і був на цій посаді досить довго (25 років) - з 1599 до 1624 р. Навколо нього об'єднався лаврський гурток вчених і письменників. За словами М.Грушевсь- кого, Єлисей Плетенецький «відкрив нову добу в житті сеї твердині українського аскетизму й зробив з Печерського монастиря першорядну культурну силу».

У 1615 р. він заснував у лаврі першу друкарню в Києві, яка незабаром стала найбільшою в Україні. Цю друкарню Є.Плетенецький купив у спадкоємців Федора Балабана у місті Стратині, перевіз її до Києва, у лавру. Він же для потреб друкарні в місті Радомишлі, яке належало лаврі, заснував велику папірню. Остання постачала папір для друкарні.

Взагалі виробництво паперу в Україні має давні традиції. Перша папірня була заснована у 1541 р. у місті Буськ на Львівщині. Потім папірні з'явилися на Волині, Київщині, на Лівобережній Україні. Свою папірню заснував у Острозі і князь К.Острозький. Вже до кінця XVI ст. в Україні було збудовано 7 папірень. Після Переяславської ради 1654 р. з України завозили в Росію не лише хліб, а й папір. Наявність паперу сприяла розвитку книгодрукування.

Первістком лаврського друку, найпершою київською книжкою став «Часослов» або молитвослов, надрукований 20 грудня 1616 р. Назва походить від «часи» (години) - частини церковних служб. В ньому містилися молитви щоденних церковних служб. Він призначався для

використання священиками, читцями і співаками. Це була найпопулярніша церковна книга у давній Україні. Вона широко використовувалась як читанка при навчанні грамоти. Чимало її текстів заучувалися напам'ять. Часослов завжди був у східнослов'янському суспільстві своєрідним джерелом пізнання світу і духовного сенсу життя. Перше видання Часослова з'явилося 1491 р. у Кракові. Відомі видання - Львівське (1609), Острозьке (1612).

Є.Плетенецький у передмові до «Часослова» так охарактеризував мету книгодрукування: дуже корисними книгами веселити серця правовірних, зміцнювати їх у правій вірі й робити добрішими. Ще ясніше сформулювали службово-просвітницький характер своєї книгодрукарської діяльності в передмові до «Анфологіона» 1619 р. лаврські ченці, радіючи з того, що «за ласкою Божою, яка осяває серця людей, не на кам'яних скрижалях, а на скрижалях тілесних сердець причиняти до добра людей, печатним ділом зображувати і подавати книги різних наук для користі народу нашого...».

За перші 13 років існування друкарня видала 40 богослужбових релігійно-полемічних, морально-повчальних та навчальних книг. Лаврська друкарня, найбільша і найпотужніша в Україні, славилась тоді дуже гарним шрифтом, папером, чистою роботою, взагалі досконалим мистецьким виконанням. Печерське друкарство стояло не нижче західного, а часом і перевершувало його в художньому плані.

Книги друкувалися як церковнослов'янською, так і старослов'янською, тогочасною українською літературною, близькою до народної, мовою. Вона, за словами сучасника, українського церковного діяча, поета й друкаря, знавця грецької, латинської, церковнослов'янської та «руської», тобто української мови, Тарасія Левковича Земки, «щира і великославна, прекрасна і всякої благодаті сповнена». А український церковний та культурний діяч Захарія Копис-тенський у передмові до одного з видань написав цілий панегірик цій мові, яка «широко і далеко розповсюдилася і славною була, від слави і слав'янською її названо». З 1633 р. друкарня випускала книги також латинською, грецькою та польською мовами.

У друкарні Києво-Печерської лаври з 1619 р. працював головним друкарем, редактором, перекладачем діяч української культури, освіти і науки XVII ст. Памва Беринда (світське ім'я - Павло), який переїхав до Києва із Львова. В 1620 р. патріарх Єрусалимський Феофан, вбачивши хист і майстерність П.Беринди, удостоїв його звання протосингела, тобто головного друкаря.

П.Беринда є автором фундаментального слов'яно-українського словника «Лексиконъ словеноросский альбо имен толкование», який вийшов у лаврській друкарні в 1627 р. і призначався для шкільного навчання.

Лексикон включає 6982 поняття, слова та імена тогочасної церковнослов'янської мови з перекладом та тлумаченням тогочасною українською літературною мовою. Це один з перших і значних словників, писаних українською мовою. Він поклав початок усім словникам в Україні. Його друковано майже по всіх слов'янських землях. Словник цей мав великий вплив. Він і досі обов'язковий для вивчення мовознавцями. П.Беринда є одним із зачинателів української поезії та шкільної драми, автором віршованої композиції «На Рождество Христа Бога і Спаса нашого Ісуса Христа для утіхи православним християнам» (1616) - видатної пам'ятки української літератури.

Лаврська друкарня не була єдиною в Києві. В 1624-1628 рр. тут працювали ще друкарні київського міщанина Тимофія Вербицького, а в 1628-1630 рр. - друкарня Спиридона Соболя. У 1618 р. було засновано друкарню в православному чоловічому монастирі в Почаєві, який пізніше став лаврою. Ця друкарня проіснувала майже 300 років - до 1917 р. У 1630 р. було збудовано друкарню у Кременці, засновано братство та школу при ньому.

Роль друкарень, передусім Острозької, Львівської братської, Києво-Печерської, у той час не обмежувалася розмноженням літературної та наукової продукції. Друкарні були не тільки майстернями, а й важливими осередками освіти, тогочасної української культури взагалі. Навколо них об'єднувалися гуртки вчених та інших високоосвічених людей. Друкарні відігравали значну роль у полеміці між католицькою та православною церквами. Через тиражовані ними книги чимало гуманістичних ідей української еліти поширювалось по всій Україні, ставало надбанням широкого кола читачів у найвіддаленіших її куточках.